

РУКАПІСНАЯ СПАДЧЫНА

Клімаў І.П. (Мінск)

ЦАРКОЎНАСЛАВЯНСКІЯ ПЕРАКЛАДЫ РЭЛІГІЙНАГА ПІСЬМЕНСТВА БЕЛАРУСІ ДРУГОЙ ПАЛОВЫ XVI ст., ЗВЯЗАНЫЯ З ІМЕМ АНДРЭЯ КУРБСКАГА

На другую палову XVI ст. прыпадае шэраг адметных царкоўнаславянскіх перакладаў пераважна рэлігійных хрысціянскіх твораў. Такія пераклады, выкананыя яўна ў Рэчы Паспалітай і ў большасці выпадкаў з лацінскіх крыніц, звычайна прыпісваюцца ўсяго толькі аднаму чалавеку – маскоўскаму эмігранту князю Андрэю Курбскаму (1528–1583). Сябар цара і высокапастаўлены вяльможа, удалы ваеначальнік і (здаецца) правадыр баярскай апазіцыі ў Маскве, ён належаў да радавітай арыстакратыі сваёй краіны, але, наколькі вядома, у час свайго знаходжання ў Масковіі асабліва не цікавіўся кніжнасцю (апісанню жыцця і дзейнасці гэтай асобы прысвечана шмат прац, гл. напр.: [1]). У постраха перад рэпрэсіямі з боку Івана IV Жаклівага (1530–1584) князь у час Інфлянцкай (Лівонскай) вайны ўцёк у 1564 г. у ВКЛ з шэрагам слуг і набліжаных. Міласціва прыняты каралём Жыгімонтам Аўгустам (1520–1572), князь атрымаў некалькі маёнткаў у Літве, Беларусі (Крэва) і Вальні (багаты Ковель з мястэчкамі), прымаў пасляховы ўдзел у некалькіх вайсковых паходах супраць маскавітаў, а затым асеў у дараваных яму ўладаннях на Вальні (спецыяльна пра жыццё князя ў эміграцыі гл.: [2]). Як вынікае з яго шматлікага ліставання, князь падтрымліваў сувязі з магнатамі Беларусі і Украіны (у тым ліку з князем Канстанцінам Астрожскім). З актавых крыніц вядома, што маскоўскі эмігрант двойчы браўся шлюбам з мясцовымі шляхціцкамі, хаця перад выездам са сваёй радзімы ён пакінуў цяжарную жонку, чый далейшы лёс невядомы.

Мяркуюць, што ў сваім маёнтку ў Мілянавічах пад Ковелем кн. Курбскі сабраў цэлае кола аднадумцаў, як духоўных (папы,

манахі), так і свецкіх (канцылярысты, настаўнікі), а таксама некаторых маскоўскіх эмігрантаў (у дэталях пра гэтае кола гл.: [3]), і распачаў працу па перакладзе рэлігійных і нават філасофскіх твораў на царкоўнаславянскую мову. У выніку, як лічыцца, узнік шэраг перакладаў, часам даволі значных у аб'ёме, выкананых у асноўным з латыні ці нават з грэчаскай мовы (іх пералік і агляд гл.: [4]). Калі сапраўды такі перакладчыцкі гурток працаваў, то яго ўплыву спакусліва прыпісаць узнікненне на Валыні прыкладна ў тых жа часах і перакладаў біблейных тэкстаў на «рускую» (старабеларускую, стараўкраінскую) мову: Перасопніцкага Евангелля 1556–1561 гг., Валынскага Евангелля 1571 г. з Валадзімера, Новага Запавету 1581 г. у перакладзе шляхціца Валянціна Негалеўскага з Хорашава і Леткаўскага (Літкіўскага) Евангелля 1595 г. з Луцка. У свой час блізка да такой ідэі падышоў украінскі даследчык І. Агіенка, але не адважыўся яе сфармуляваць [5]. Аднак грунтоўных падстаў дапускаць такі ўплыў няма, як няма і надзейных доказаў, што такі гурток у Мілянавічах сапраўды існаваў.

Ці сапраўды А. Курбскі сабраў вакол сябе нейкі гурток, які займаўся перакладамі – дакладна невядома. Тым не менш некаторыя даследчыкі ўпэўнены ў гэтым і нават спрабуюць разважаць пра магчымае размеркаванне роляў у гэтым коле [6]. Аднак іх пабудовы, цікавыя і трапныя самі па сабе, абапёртыя на дапушчэнні ці здагадкі. Навукоўцы пакуль не вызначаліся, ці ўсе вядомыя пераклады належаць аднаму А. Курбскаму, ці толькі частка іх (або фрагменты), і, нарэшце, ці не створаны яны цалкам супрацоўнікамі маскоўскага эмігранта, якому дасталася толькі слава перакладчыка. Гэтыя пытанні ўсур'ёз пакуль не абмяркоўваліся ў навуцы, як і крытэрыі аднясення перакладаў на рахунак князя (ці яго гуртка). Тут даследчыкі чамусьці без усялякага крытыцызму схільны давярацца розным няясным ці неадназначным сведчанням даўніх часоў або ўласнай інтуіцыі. Толькі некаторыя абачлівыя вучоныя гатовы абмяжоўваць лік гэтых перакладаў, зыходзячы з нейкіх аб'ектыўных доказаў. Так, І. Аўэрбах паводле почырку і паперы вылучыла ўсяго тры пераклады, якія, на яе погляд, найбольш імаверна належаць А. Курбскаму і яго канцылярыі ды паўсталі, на яе думку, на Валыні [7]. Гэта было падтрымана і некаторымі іншымі даследчыкамі [8]. Аднак іншыя аўтары (звычайна неспецыялісты) некрытычна засвойваюць маскоўскаму эмігранту значна

большы лік перакладаў ці наогул прыпісваюць яму шмат перакладных тэкстаў. Такі падыход здаецца сумнеўным, паколькі ў сваім жыцці князь меў мала магчымасцей і здольнасцей, каб займацца значнай перакладной працай [9].

Як лічыцца, свой першы буйны пераклад А. Курбскі выконваў напачатку 1570-х гг. разам з нейкім Амброжыем, бакалаўрам і, верагодна, выхаванцам Кракаўскага ўніверсітэта [10]. Гэта былі творы Івана Залатавуснага, аб'яднаныя ў зборнік пад назвай «Новы Маргарыт» (яго публікацыю гл.: [11]). Такой назвай князь жадаў падкрэсліць адрозненне свайго перакладу ад ранейшых зборнікаў твораў Івана Залатавуснага з назвай «Маргарыт» [12]. «Новы Маргарыт» у значнай ступені складаецца з твораў гэтага айна царквы, раней невядомых на царкоўнаславянскай мове ці, на думку перакладчыка(ў), дрэнна перакладзеных (або сапсаваных ерэтыкамі) і таму заганных (пра далейшы лёс рукапісу гл.: [13]).

Пасля гэтай працы Амброжый, як мяркуюць, пакінуў князя, а яго месца заняў іншы маскоўскі эмігрант – Міхаіл Андрэвіч Абаленскі-Нагаткоў, з князёў чарнігаўскіх, які ўцёк у ВКЛ каля 1568 г. [14]. У 1571 г. ён паступіў у Кракаўскі ўніверсітэт, у кнігах («albumach») якога знойдзены іматрыкуляцыйны запіс *Michael Andreae Oboleczki dioc[esis] Wilnensis* [15]. Гэты маскавіт тры гады правучыўся у Кракаве, а затым на два гады з'ехаў у Італію і вярнуўся ў ВКЛ [16] недзе напрыканцы 1575 г. Яго прыезд нібыта абудзіў А. Курбскага да новага перакладу – ім стала «Багаслоўе» Івана Дамаскіна (яго публікацыю гл.: [17]), вядомае да таго ў няпоўным і састарэлым царкоўнаславянскім перакладзе. Гэты ранейшы пераклад выпраўляўся [18], а адсутныя часткі твора перакладаліся наводле лацінскай крыніцы (а не грэчаскага арыгінала!). Гэта была складаная праца, як паведамлялася ў прадмове да перакладу: *И так трудоносне, ижъ нам лехчаише обреталося не бывшее преводити, нежели испорченное и разтленное исправляти* [19]. Неўзабаве пасля заканчэння працы над перакладам М. Абаленскі раптоўна памёр каля сярэдзіны 1577 г. [20]. Аднак праца ў гуртку князя, як упэўнены шэраг даследчыкаў, працягвалася. Перакладаліся і іншыя творы Івана Дамаскіна, у прыватнасці, яго «Дыялектыка» (якая разам з «Багаслоўем» уваходзіць у склад дагматычнай працы Дамаскіна «Крыніца ведаў»).

Наступны пераклад, што, як лічыцца, выйшаў з кола А. Курбскага – гэта агіяграфічны зборнік (ацалела 594 арк.) жыццяў, лістоў і казанняў у рэдакцыі візантыйца Сімяона Метафраста (а таксама шэраг твораў пра яго). Гэта рукапіс № 219 (ранейшы № 738) з Сінадальнага збору (цяпер у аддзеле рукапісаў Дзяржаўнага гістарычнага музея ў Маскве). І. Аўэрбах, а ўслед за ёй і іншыя вучоныя лічаць, што гэты рукапіс паводле сваіх палеаграфічных і кадэкалагічных асаблівасцей паходзіць з 1570–1580-х гг. і менавіта з валынскага скрыпторыя Курбскага, які нібыта трымаў кодэкс у руках і нават пакінуў у ім уласнаручныя запісы [21], што вельмі сумнеўна. У навуцы гэты рукапіс стаў вядомы з другой паловы XIX ст., а з Курбскім яго ўпершыню звязаў П. Уладзіміраў [22]. На мяжы XX і XXI стст. В. Калугін распачаў публікацыю асобных твораў з гэтага зборніка [23], яго склад гл.: [24].

Зборніку ўласціва моцная арыентацыя на лацінскія крыніцы. Як было высветлена, творы Метафраста ў ім перакладзены паводле першага выдання кампілятыўнага збору агіяграфічных твораў (у 6 тамах) манаха-картэзіянца Лаўрэна Сурыя (1523–1578) «De probatis Sanctorum historiis». За час жыцця А. Курбскага яно мела тры выданні: два ў Кёльне – 1570–1575 і 1576–1586 гг. (у 2-е выданне паслядоўнікі пасмяротна дадалі 7-ы том) і трэцяе выданне ў Венецыі, у 1581 г. [25]). Адтуль былі ўзятыя не толькі творы самога Метафраста (цэлых 35), але і многіх іншых усходнехрысціянскіх пісьменнікаў – ад Апанаса Александрыйскага і Васіля Вялікага да Міхала Псела, а таксама творы некалькіх лацінскіх аўтараў: Ераніма Стрыдонскага, Амброзія Медыяланскага, Адона У’енскага (Трыверэнскага), Пятра Даміяні («Дам’яна»). Гэты корпус тэкстаў быў папоўнены перакладамі фрагментаў з царкоўных гісторый Яўсевія Кесарыйскага і Мікіфара Каліста Ксанфопула, урыўкамі з тэалагічных трактатаў «Ancoratus» і «Panarium» Япіфана Кіпрскага. У зборнік таксама ўвайшлі абраныя казанні Івана Залатавуснага з «Новага Маргарыта» і пяць перакладаў Максіма Грэка з Метафраста [26]. В. Калугін лічыць, што над гэтым зборнікам працавалі Станіслаў Вайшэўскі (названы ў адным з тагачасных дакументаў як *бакаляр князя яго милости* [27]), ковальскі пратапоп Сіла і нейкі Брум. З аднаго акта вясны 1579 г. вядома, што гэтыя асобы на загад князя Андрэя ўзялі ў лаўцы ў Ковелі *до переводу 4 либры паперу*, а да таго бралі яшчэ 6 лібраў

паперы [28]; гэтая папера, на думку В. Калугіна, якраз і бралася дзеля працы над агіяграфічным зборнікам – *до переводу* [29]. Значна раней гэтую думку выказвала І. Аўэрбах [30].

Аднак настойваць менавіта на такой інтэрпрэтацыі гэтых пажаў няправільна. У тагачаснай «рускай» (старабеларускай/стараўкраінскай) мове, якой пісаліся акты, слова *переводъ* мае шмат іншых значэнняў (як і дзеяслоў *переводити*, ад якога ўтвораны гэты назоўнік): ‘доказ’, ‘выйгрыш (судовай справы)’ і, нарэшце, найбольш верагодны ў дадзенай сітуацыі – ‘перамена ці адклад (судовай справы)’ [31]. Варта згадаць, што якраз праз некалькі месяцаў пасля апісанай куплі паперы А. Курбскі атрымаў ад караля ліст пра часовае спыненне ўсіх судовых спраў супраць сябе з-за неабходнасці выправіцца на вайну з Масковіяй [32]. Верагодна, што папера куплялася прыбліжонымі князю менавіта дзеля таго, каб апісаць каралю характар і акалічнасці ўсіх судовых спраў, у якіх на той момант удзельнічаў маскавіт (які ў 1577–1578 гг. якраз скончыў складаны і скандальны развод са сваёй ранейшай мясцовай жонкай Марыяй з роду Гальшанскіх [33]), дзеля чаго і быў, відаць, запрошаны «бакаляр» Станіслаў Вайшэўскі. Паводле лексікаграфічных крыніц, «лібры паперу» (напрыклад, *либеръ пять*) у тых часы куплялі менавіта для актавых спраў – *до протоколу* ці *до канцелярыи* [34]. Малаверагодна, што людзі князя бралі паперу для яго літаратурных заняткаў і опушаў ды яшчэ паведамлялі пра гэта ўсім – быццам ваколца была ў курсе творчай дзейнасці заможнага арыстакрата.

Таксама лічыцца, што ў гуртку А. Курбскага недзе пасля 1577 г. быў адрэдагаваны паводле лацінскага выдання абата Жака дэ Білі (Парыж, 1577) ранейшы царкоўнаславянскі пераклад аповесці пра Варлаама і Язафата, аўтарства якой з даўніх часоў беспадстаўна засвойвалася І. Дамаскіну [35]. Прыкладна ў 1581–1583 гг. нібыта сам князь пад назвай «Гісторыя пра восьмы сабор» (гл. яго публікацыю [36]) перапрацаваў антыкаталіцкі трактат пра Фларэнційскую унію, што з’явіўся *в Вилне от некоего судбьякона* не раней за 1577 г. [37]. Даследчыкі знайшлі ў гэтай перапрацоўцы спасылкі на пераклады А. Курбскага [38], што і дазволіла ім аднесці яе на рахунак князя. На падставе гэтага ж трактата пазней была напісана загадкавым Клірыкам Астрожскім палемічная «Гісторыя

пра лістрыкійскі, то бок пра разбойніцкі Ферарскі або Фларэнскі сінод» (Астрог, 1598).

Нарэшце, А. Курбскаму прыпісваецца пераклад «Дыялога, або Размоў» Канстанцінопальскага патрыярха Генадзя II Схаларыя, да якога князь нібыта напісаў яшчэ і прадмову (гл. яе публікацыю: [39]). У ёй адзначаны некалькі супадзенняў стылістычнага характару з тэкстамі А. Курбскага, а таксама ўсхваляецца Максім Грэк [40]. Усе разам творы былі апублікаваныя братамі Мамонічамі (Вільня, 1585); пераклад «Дыялога, або Размоў» мусіў быць выкананы з грэчаскай мовы.

Лічыцца, што да «Дыялектыкі» Дамаскіна, перакладзенай адной з першых (глядзі вышэй), князь дадаў ва ўласным перакладзе яшчэ і раздзел пра сілагізм з трактата «*Erotemata triuii*» (Кракаў, 1544, 1548, 1552) Ёгана Спангенберга, малавядомага вучня Марціна Лютэра [41]. Пры перакладзе былі дапушчаны перастаноўкі і скарачэнні, замены некаторых дэфініцый [42]. Гэты пераклад быў выдадзены (пасля смерці А. Курбскага) асобнай кніжкай у друкарні братаў Кузьмы і Лукі Мамонічаў (Вільня, 1586) (яго сучасную публікацыю гл.: [43], маецца таксама публікацыя рукапіснай версіі гэтага твора [44]). Адзіным доказам прыналежнасці гэтага перакладу А. Курбскаму служыць заглавак пасляслоўя *Сказь Анор’я* [45]. Аднак гэты кароткі тэкст не ўтрымлівае ніякіх звестак пра князя і мог належаць зусім іншай асобе, якую проста звалі таксама Андрэем.

Яшчэ А. Курбскаму засвойваецца антыіўдзейскі Глумачальны Псалтыр, створаны ў ВКЛ магчыма напрыканцы XVI ст. (найстарэйшы спіс – з пачатку XVII ст.), у ім знойдзены тэкстуальныя супадзенні з «Новым Маргарытам», а таксама з арыгінальнымі і перакладнымі творамі Максіма Грэка [46]. Аднак іншыя вучоныя адмаўляюць прыналежнасць гэтага Псалтыра дзейнасці маскоўскага арыстакрата [47].

Апрача таго, рознымі даследчыкамі князю прыпісана нашмат больш твораў (гл., напрыклад, [48], некаторыя з іх нават апублікаваны, гл.: [49]), праўда, на яшчэ меншых падставах [50]. На самой справе, удзел А. Курбскага ў перакладзе розных твораў (не выключаючы нават «Новага Маргарыта», працы І. Дамаскіна і зборніка Метафраста) вельмі сумнеўны, нягледзячы на ўсе спробы адэптаў князя давесці адваротнае [51].

План А. Курбскага па рэлігійных перакладах (калі лічыць, што нейкі план у яго ўсё ж існаваў) у значнай частцы быў бессэнсоўны, паколькі большасць твораў, што прадстаўлены ў гэтых трох зборніках, ужо мелася ў ранейшых перакладах, часам дастаткова якасных; патрэбна было іх толькі адшукаць. Іншая справа, што такіх перакладаў, магчыма, не існавала ў Беларусі і Украіне ці пра іх існаванне не было вядома. Аднак наўрад ці князь, што, як лічыцца, прафінансаваў значную перакладчыцкую працу, не змог здабыць за грошы той ці іншы патрэбны яму рукапіс з ужо гатовым перакладам ці скіраваць кампетэнтнага кніжніка на пошукі рукапісаў. Іншая справа, што ранейшыя пераклады маглі не задавальняць з-за іх непаўнаты або недастатковай апрацаванасці. Напрыклад, магла састарэць тэрміналогія або лексіка – такі пераклад ужо быў незразумелы чытачам іншай эпохі (некаторыя пераклады важных рэлігійных твораў узніклі яшчэ на досвітку славянскага пісьменства).

Прыкладам можа служыць пераклад дзвюх частак тэалагічнага кампендыума Івана Дамаскіна «Крыніцы ведаў». Другая яго частка, вядомая сярод спецыялістаў пад назвай «Багаслоўе» (у Старажытнай Русі – «Нябёсы»), з’явілася на царкоўнаславянскай мове вельмі рана – у канцы IX ст. (хаця і ў няпоўным памеры) у перакладзе пісьменніка ды царкоўніка Івана экзарха Балгарскага, тады як першая частка была перакладзена толькі ў XIV ст. (тады ж узнік і новы поўны пераклад «Багаслоўя», што застаўся амаль невядомым на Русі, гл. яго публікацыю: [52]). Неадпаведнасць тэрміналогіі ў абодвух перакладах была бачная старажытным кніжнікам, што змусіла іх да рэдагавання (здаецца, у Тройца-Сергіевай лаўры ў XV ст.) тэрміналогіі ў больш старой крыніцы [53]. Падобная праблема са старым перакладам была адзначана і А. Курбскім [54], які ва ўласнай прадмове ўскосна казаў пра гэта. Так што з’яўленне новага перакладу пры наяўнасці старога, які перастаў задавальняць бягучым патрабаванням, цалкам верагодна і дапушчальна.

Іншая справа, ці меў рэальны, гістарычны Курбскі, маскоўскі арыстакрат і эмігрант, дастатковую матывацыю і кніжную падрыхтоўку, каб, па-першае, зразумець вузкія філалагічныя праблемы ў ранейшых перакладах рэлігійных твораў на царкоўнаславянскую мову і, па-другое, заняцца складанай працай, ды яшчэ даволі аб’ёмнай, па іх перакладзе нанова? Чаму ў гэтай дзейнасці ён не

абмежаваўся толькі рэдагаваннем ранейшага перакладу, як часта рабілі царкоўнаславянскія кніжнікі, а ўзяўся за значна цяжэйшую справу? І гэта пры тым, што князь, паводле ўласных выказванняў, не вельмі добра валодаў царкоўнаславянскай мовай і не ведаў латыні (па меншай ступені да эміграцыі). Нарэшце, як мог праваслаўны перакладчык прапаноўваць сваім аднаверцам пераклад з латыні візантыйскага твора, напісанага, як добра было вядома, па-грэчаску, ды яшчэ і выдаваць такі пераклад за больш якасны (чым існуючы, выкананы з грэчаскага арыгінала)? Падобныя пытанні ўсур’ёз у навуцы не абмяркоўваліся, а, між іншым, ад адказу на іх залежыць ацэнка ўсіх перакладаў, што засвойваюцца А. Курбскаму.

Увага да тэрміналогіі, яе дакладнасці і адпаведнасці, сапраўды, была важным прыярытэтам у многіх перакладах Беларусі і Украіны той эпохі, адметнай супрацьстаяннем ідэй Рэфармацыі і Контррэфармацыі. Пра гэта сведчыць і шырокае выкарыстанне глосаў (не толькі для тэрміналогіі, але і да іншамоўных лексем) на маргінэсе многіх перакладаў, што звязваюцца з А. Курбскім. Праўда, такое гласаванне хутчэй суадносіць традыцыйную царкоўнаславянскую тэрміналогію з больш новай тэрміналогіяй, уласцівай Беларусі і Украіне, з дамінаваннем у ёй паланізмаў і лацінізмаў. І малаверагодна, што князь, чалавек іншай культуры і паходжання, гэтак паглыблена мог пераймацца дробнымі стылявымі апазіцыямі і дэталямі. Таксама сумнеўна, што ён валодаў выключнымі стылявымі здольнасцямі, як даводзіць В. Калугін [55].

Наколькі істотна даследчыкі могуць падманвацца, грунтуючыся на хібных дапушчэннях, сведчыць прыклад з маргіналіямі. Доўгі час вучоныя лічылі, што А. Курбскаму належаць заўвагі на палях прыпісаных яму перакладаў, ці, па меншай ступені, трох найбольш бясспрэчных зборнікаў [56]. Сапраўды, у многіх творах – і яўна звязаных з А. Курбскім, і ў тых, што яму прыпісаны на самых хісткіх падставах, – маюцца заўвагі на палях (такія заўвагі былі звычайнай практыкай беларускіх ды ўкраінскіх кніжнікаў). Гэтыя заўвагі тычацца асобных тэрмінаў і спецыфічных лексем (як правіла, этранжызмаў) і выступаюць у выглядзе або кароткіх лексічных варыянтаў – глосаў, або разгорнутых тлумачэнняў – маргіналій (гл. публікацыі асобных з іх: [57]). Некаторыя маргіналіі вельмі буйныя і ўяўляюць сабой энцыклапедычныя каментары (яны часам называюцца *сказы*) да тых ці іншых паняццяў, імёнаў, рэалій. І тыя, і другія, як правіла, падаюць варыянты на дзвюх

мовах – царкоўнаславянскай і «рускай» (старабеларускай/стараўкраінскай) з яе паланізмамі і лацінізмамі [58].

Аднак апошнім часам В. Калугін наказаў, што маргіналіі ўяўляюць сабой толькі пераклад ці выклад з заходніх крыніц. Маргіналіі складаліся на падставе звестак лацінскіх слоўнікаў вядомых заходніх вучоных-гуманістаў XV–XVI стст.: італьянца Амброза Калепіна і швейцарца Конрада Геснэра (якія з 1570 г. у Заходняй Еўропе былі аб'яднаныя ў адно і атрымалі агульнае найменне «калепіна») [59]. Пры гэтым перакладу глосаў уласцівая варыятыўнасць, нестабільнасць [60]. Таму даследчыкам не ўдалося высветліць канкрэтнае выданне (а іх былі дзясяткі толькі да часу смерці А. Курбскага), што выкарыстоўваліся пры складанні глосаў і маргіналій [61]. Аднак і гэтага ўжо было дастакова, каб даследчыкі маглі збянтэжана заключыць, што ранейшыя высновы пра погляды і адукацыю Курбскага, зробленыя на падставе глосаў, былі паспешлівымі і неабгрунтаванымі [62]. Цяпер даследчыкі вымушаны дапускаць, што не ўсе глосы належаць князю; многія маглі быць зроблены яго памагатымі ці чытачамі або пісарамі [63] нават ужо пасля смерці маскоўскага эмігранта [64]. Але ў такім выпадку зноў устае пытанне пра ступень удзелу князя ў перакладзе згаданых рэлігійных твораў і наогул пра іх прыналежнасць яму (ці нават яго колу). Праўда, іншыя даследчыкі ўсё яшчэ ігнаруюць такое пытанне і працягваюць разглядаць гэтыя глосы («сказы») як творы А. Курбскага [65].

У сувязі з гэтым трэба з належнай асцярожнасцю ставіцца да атрыбуцыі князю тых ці іншых царкоўнаславянскіх перакладаў, што паўсталі ў Беларусі і Украіне ў 2-й палове XVI ст. ці, магчыма, пазней. Без грунтоўных доказаў іх нельга прыпісваць А. Курбскаму, ці, ва ўсялякім выпадку, трэба прымаць у разлік, што прыпісанія яму пераклады могуць і не належаць маскоўскаму эмігранту. Варта перагледзець ці больш карэктна вызначыць удзел князя ў працы над перакладамі, што засвойваюцца яму рознымі даследчыкамі, выходзячы не з застарэлых легенд і міфаў, а з аб'ектыўных доказаў і надзейных фактаў.

ЛІТАРАТУРА

1. **Горскіі, С.** Жизнь и историческое значение князя Андрея Михайловича Курбского / С. Горскіі. Казань, 1858 ; **Опоков, З.** Князь А. М. Курбскіі / З. Опоков. Киев, 1872 (тое ж: Университетские изве-

стия. [Киев], 1872. № 6. С. 1–36; № 7. С. 1–27; № 8. С. 1–58) ; **Петров|ский, М. П.** Князь А. М. Курбский: Историко-библиографические заметки по поводу последнего издания его «Сказаний» / М. П. Петровский. Казань, 1873 (то же ж: Ученые записки Казанского ун-та. 1873. Т. 40. Кн. 4 : июль – август. С. 711–760) ; **Ясинский, А. Н.** Сочинения князя Курбского как исторический материал / А. Н. Ясинский. Киев. 1889. С. 19–76 (то же ж: Университетские известия. [Киев], 1889. № 10. С. 45–120) ; **Auerbach, I.** Andrej Michajlovič Kurbskij: Leben in den osteuropäischen Adelsgesellschaften des 16. Jahrhunderts / I. Auerbach. München, 1985 ; **Гладкий, А. И.** Курбский Андрей Михайлович / А. И. Гладкий, А. А. Цеханович // ТОДРЛ. Ленинград, 1985. Вып. 39. С. 73–80 ; **Гладкий, А. И.** Курбский Андрей Михайлович / А. И. Гладкий, А. А. Цеханович // Словарь книжников и книжности Древней Руси / отв. ред. Л. Д. Лихачев. Ленинград, 1988. Вып. 2 : (Вторая половина XIV – XVI в.). Ч. 1. С. 501–503 ; **Филиюшкин, А. И.** Андрей Курбский / А. И. Филиюшкин. Москва, 2008. (Жизнь замечательных людей: сер. биогр.; вып. 1137).

2. **Андреев, В.** Очерк деятельности князя А. М. Курбского на защиту православия в Литве и на Волыни / В. Андреев. Москва, 1873 (то же ж: Православное обозрение. 1873. № 11. С. 770–787; № 12. С. 915–932) ; **Бартошевич, Ю.** Князь Курбский на Волыни / Ю. Бартошевич; перев. с польск. // Исторический вестник. 1881. Т. 6. С. 65–85.

3. **Auerbach, I.** Russische Intellektuelle im 16. Jahrhundert: Andrej Michajlovic Kurbskij und sein Kreis / I. Auerbach // Kurbskij, Andrej Michajlovič: Novyj Margarit: Historisch-kritische Ausgabe auf der Grundlage der Wolfenbütteler Handschrift / Hrsg. I. Auerbach. Gießen, 1987. Bd. 3. Lf. 15. S. 13–51 (Bausteine zur Geschichte der Literatur bei den Slawen) ; **Калугин, В. В.** Литературный кружок князя Андрея Курбского в восточнославянских землях Речи Посполитой / В. В. Калугин // Slavia Orientalis. 1996. Roczn. 45. № 1. С. 39–51.

4. **Беляева, Н. П.** Материалы к указателю переводных трудов А. М. Курбского / Н. П. Беляева // Древнерусская литература: Источниковедение : сб. науч. тр. / отв. ред. Д. С. Лихачев. Ленинград, 1984. С. 115–136 ; **Цеханович, А. А.** А. М. Курбский в западнорусском литературном процессе второй половины XVI в. / А. А. Цеханович // Книга и ее распространение в России в XVI–XVIII вв. : сб. науч. тр. Ленинград, 1985. С. 18–19.

5. **Огіснко, І. І.** Історія українського друкарства. Т. 1 : Історично-бібліографічний огляд українського друкарства. Львів, 1925. С. 157–158. (Збірник фільологічної секції Наукового товариства імені Шевченка. Т. 19–21).

6. **Auerbach, I.** Russische Intellektuelle ... S. 17–21, 29, 34, 42.

7. Там же. S. 22–28, 34–36, 37–38, 42.

8. **Гладкий, А. И.** Курбский Андрей Михайлович ... 1985 ... С. 76 ; **Гладкий А. И.** Курбский Андрей Михайлович ... 1988 ... С. 498–499 ; **Калугин, В. В.** Андрей Курбский и Иван Грозный: теоретические взгляды и литературная техника древнерусского писателя / В. В. Калугин. Москва, 1998. С. 32–33 ; **Ерусалимский, К. Ю.** Сборник Курбского: исследование книжной культуры / К. Ю. Ерусалимский ; отв. ред. С. О. Шмидт. Москва, 2009. Т. 1. С. 19, сн. 2; 305, сн. 5; 323–324.

9. **Клімаў, І.** Кампетэнцыя князя Андрэя Курбскага як перакладчыка / І. Клімаў // *Studia Wschodniosłowiańskie*. 2016. Т. 16. С. 233–242.

10. **Auerbach, I.** Andrej Michajlovič Kurbskij ... S. 136, 379–380, 399–400 ; **Auerbach, I.** Russische Intellektuelle ... S. 17–19 ; **Калугин, В. В.** Литературный кружок князя ... С. 43–44.

11. **Kurbskij, Andrej Michajlovič:** Novyj Margarit: Historisch-kritische Ausgabe auf der Grundlage der Wolfenbütteler Handschrift. Hrsg. I. Auerbach. Gießen, 1987. Bd. 1–4. Lf. 1–16 (Bausteine zur Geschichte der Literatur bei den Slawen).

12. **Гаврюшин, Н. К.** Научное наследие А. М. Курбского / Н. К. Гаврюшин // Памятники науки и техники: 1984 г. Москва, 1986. С. 210–236, гл. с. 214–215 ; **Auerbach, I.** Andrej Michajlovič Kurbskij ... S. 39–41.

13. **Цеханович, А. А.** К переводческой деятельности князя А. М. Курбского / А. А. Цеханович // Древнерусская литература: источниковедение : сб. науч. тр. / отв. ред. Д. С. Лихачев. Ленинград, 1984. С. 110–114.

14. **Auerbach, I.** Russische Intellektuelle ... S. 20 ; **Андреев, В.** Очерк деятельности князя ... С. 30–31 ; **Калугин, В. В.** Литературный кружок князя ... С. 39–41, 45 ; **Калугин, В. В.** Андрей Курбский ... С. 34–35.

15. **Rozemond, K.** Kurbsky's Translation of the Works of Saint John of Damascus / K. Rozemond // *Studia Patristica*. 1966. Vol. 94. P. 588–593, гл. р. 589 ; **Калугин, В. В.** Литературный кружок князя ... С. 40.

16. **Русская историческая библиотека.** Т. 31 : Соч. князя Курбского. Т. 1 : Соч. Оригинальные / под ред. Г. З. Кунцевича. Санкт-Петербург, 1914. С. 417.

17. **Die Dogmatik** des Johannes von Damaskus in der Übersetzung des Fürsten Andrej M. Kurbskij (1528–1583) / Hrsg.: J. Besters-Dilger unter Mitarbeit von E. Weiher, F. Keller, H. Miklas. Freiburg, 1995. (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris, fontes et dissertationes; – 35).

18. **Харлампович, К. В.** Новая библиографическая находка: переводная статья кн. А. М. Курбского «От другіє діалектики Іюана Спа^ниньбергера ѿ силогизме вытолковано» / К. В. Харлампович // Киевская старина. 1900. Т. 70. № 7–8 : июль – август. С. 211–224, гл. с. 216–221.

19. **Die Dogmatik** des Johannes von Damaskus ... S. LI.

20. **Калугин, В. В.** Литературный кружок князя ... С. 42 ; **Калугин, В. В.** Андрей Курбский ... С. 35–37.

21. **Беляева, Н. П.** Материалы к указателю переводных ... С. 132 ; **Калугин, В. В.** Андрей Курбский ... С. 42–43, 45–57, 129–130, 299–312.
22. **Владимиров, П. В.** Новые данные для изучения литературной деятельности князя Андрея Курбского / П. В. Владимиров // Труды IX Археологического съезда в Вильне 1893 г. Москва, 1897. Т. 2. С. 308–316, гл. с. 308–313.
23. **Калугин, В. В.** Андрей Курбский ... С. 45–57, 299–312, 313–328, 329–337 ; **Калугин, В. В.** «Житие Климента, епископа Римского» и «Исповедание» Псевдо-Ефрема в агнографическом своде А. М. Курбского / В. В. Калугин // *Paleoslavica*. Cambridge (Mass.), 2001. Т. 9. С. 118–142 ; «Житие святого Николая Мирликийского» в агнографическом своде Андрея Курбского / В. В. Калугин ; Союз писателей России. Москва, 2003. (Памятники церковной письменности) ; «Житие Сильвестра, папы Римского» в агнографическом своде Андрея Курбского / Союз писателей России ; сост., предисл., коммент. В. В. Калугина ; подгот. текстов В. В. Калугина при участии О. А. Тимофеевой. Москва, 2003. (Памятники церковной письменности) ; **Калугин, В. В.** «Борение мученика Дмитрия Солунского» Симеона Метафраста / В. В. Калугин // *Белоруссия и Украина: история и культура*. Ежегодник, 2003. Москва, 2003. Вып. 1. С. 91–128 ; **Святой Георгий Победоносец** в агнографическом своде Андрея Курбского / Союз писателей России ; сост., предисл., правила изд. В. В. Калугина ; подгот. текстов и коммент. В. В. Калугина, О. А. Тимофеевой. Москва, 2004. (Памятники церковной письменности).
24. **Владимиров, П. В.** Новые данные ... С. 313–316 ; «Житие святого Николая Мирликийского» ... С. 12–13 ; **Святой Георгий Победоносец** ... С. 8–9, 12.
25. **Auerbach, I.** Russische Intellektuelle... S. 41 ; **Калугин, В. В.** Андрей Курбский ... С. 41–42, 45, 49–51, 55–57, 191, 299–313.
26. **Калугин, В. В.** Андрей Курбский ... С. 49–51, 53–57 ; **Ерусалимский, К. Ю.** Сборник Курбского ... Т. 1. С. 61–63.
27. **Жизнь** князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни / сост. Н. Д. Иванишев. Киев, 1849. Т. 2. С. 136.
28. **Жизнь** князя ... Т. 1. С. 311, 314.
29. **Калугин, В. В.** Андрей Курбский ... С. 52, 274 ; **Калугин, В. В.** Рукопись из скриптория князя Андрея Курбского / В. В. Калугин // *Лингвистическое источниковедение и история русского языка: 2000*. Москва, 2000. С. 187–212, гл. с. 208–210 ; «Житие святого Николая Мирликийского» ... С. 35, 38–39 ; **Ерусалимский, К. Ю.** Сборник Курбского ... Т. 1. С. 78.
30. **Auerbach, I.** [review] O silogizme vyvolkovano: Eine Übersetzung des Fürsten Andrej M. Kurbskij aus den Erotemata Trivii Johann Spangenberg's by Wolfgang Eismann // *The Slavonic and East European Review*. 1976. Vol. 54. No. 3 (July). P. 452–453, гл. p. 452.

31. **Гістарычны** слоўнік беларускай мовы / пад рэд. А. М. Булькі. Мінск, 2005. Вып. 24. С. 113, 114.
32. **Жизнь** князя ... Т. 1. С. 179–181.
33. Там жа. С. XV–XIX ; **Філюшкнін, А. І.** Андрей Курбский ... С. 227–232.
34. **Гістарычны** слоўнік беларускай мовы / пад рэд. А. М. Булькі. Мінск, 1998. Вып. 17. С. 33.
35. **Гладкий, А. И.** Курбский Андрей Михайлович ... 1985 ... С. 77 ; **Гладкий, А. И.** Курбский Андрей Михайлович ... 1988 ... С. 500.
36. **Русская** историческая библиотека ... С. 473–484.
37. **Гладкий, А. И.** Курбский Андрей Михайлович ... 1985 ... С. 74 ; **Гладкий, А. И.** Курбский Андрей Михайлович ... 1988 ... С. 496.
38. **Калугін, В. В.** Андрей Курбский ... С. 88 ; **Ерусалимский, К. Ю.** Сборник Курбского ... Т. 1. С. 61.
39. **Гусева, А. А.** Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века : сводный каталог : в 2-х кн. / А. А. Гусева ; под общ. ред. Л. И. Сазоновой. Москва, 2003. Кн. 2. С. 707–709.
40. **Калугін, В. В.** Андрей Курбский ... С. 86–89.
41. **Харлампович, К. В.** Новая библиографическая находка... ; **Гаврюшин, Н. К.** Первая российская «Логика» / Н. К. Гаврюшин // Альманах библиофила. Вып. 15. Москва, 1983. С. 238–242 ; **Цеханович, А. А.** А. М. Курбский в западнорусском литературном процессе второй половины XVI в. / А. А. Цеханович // Книга и ее распространение в России в XVI–XVIII вв. : сб. науч. тр. Ленинград, 1985. С. 14–24, гл. с. 21–22, 23 ; **Гладкий, А. И.** Курбский Андрей Михайлович ... 1985 ... С. 77–78 ; **Гладкий, А. И.** Курбский Андрей Михайлович ... 1988 ... С. 500–501 ; **Гаврюшин, Н. К.** Научное наследие А. М. Курбского ... С. 215–217 ; **Калугін, В. В.** Андрей Курбский ... С. 37.
42. **Харлампович, К. В.** Новая библиографическая находка ... С. 222–224.
43. **Гусева, А. А.** Издания кирилловского шрифта ... Кн. 2. С. 740–746.
44. **Eismann, W.** O silogizme vytolkovano: Eine Übersetzung des Fürsten Andrej M. Kurbskij aus den Erotemata Trivii Johann Spangenberg's / W. Eismann. Wiesbaden, 1972 (Monumenta linguae Slavicae dialecti veteris; fontes et dissertationes; – 9).
45. **Харлампович, К. В.** Новая библиографическая находка ... С. 213–214.
46. **Беляева, Н. П.** Материалы к указателю переводных ... С. 134–136 ; **Калугін, В. В.** Андрей Курбский ... С. 89–90.
47. **Auerbach, I.** Russische Intellektuelle ... S. 36–37.
48. **Гаврюшин, Н. К.** Научное наследие А. М. Курбского ... С. 211–220.
49. Там жа. С. 219, 225–235.

50. **Беляева, Н. П.** Материалы к указателю переводных ... С. 131–136 ; **Гладкий, А. И.** Курбский Андрей Михайлович ... 1985 ... С. 77 ; **Гладкий, А. И.** Курбский Андрей Михайлович ... 1988 ... С. 500 ; **Калугин, В. В.** Андрей Курбский ... С. 77–86, 286.

51. **Ерусалимский, К. Ю.** Андрей Курбский и Иван Грозный: борьба филологий (по поводу двух работ В. В. Калугина) / К. Ю. Ерусалимский // *Russia Mediaevalis*. [München,] 2001. Т. 10. Hf. 1. С. 303–324, гл. с. 322–323.

52. **Die Dogmatik des Johannes von Damaskus in der kirchenslavischen Übersetzung des 14. Jahrhunderts** / hrsg.: E. Weiher unter Mitarbeit von F. Keller, H. Miklas. Freiburg, 1987 (Monumenta linguae Slavicae dialecti veteris; fontes et dissertationes; – 25).

53. **Сапожникова, О. С.** Богословие Иоанна Дамаскина в составе древнерусских сборников XV в. и Флорентийская уния / О. С. Сапожникова // *Византийский временник*. [Москва], 2008. Т. 67 (92). С. 117–141, гл. с. 118–120, 124–127, 130, 132–135.

54. **Калугин, В. В.** Андрей Курбский ... С. 114–115.

55. **Калугин, В. В.** Языковая личность и особенности стиля князя А. М. Курбского / В. В. Калугин // *Русский язык за рубежом*. 1999. № 1. С. 76–87.

56. **Беляева, Н. П.** Материалы к указателю переводных ... С. 116 ; **Гаврюшин, Н. К.** Научное наследие А. М. Курбского ... С. 221.

57. **Архангельский, А. С.** Творения отцов церкви в древнерусской письменности. Извлечения из рукописей и опыты историко-литературных изучений. Т. 4 / А. С. Архангельский // *ЖМНП*. 1888. № 7 (июль). С. 1–49; № 8 (авг.). С. 203–295, гл. с. 267–273.

58. **Калугин, В. В.** Андрей Курбский ... С. 22 ; «**Житие** святителя Николая Мирликийского» ... С. 43–48 ; «**Житие** Сильвестра, папы Римского» ... С. 23–24 ; **Святой** Георгий Победоносец ... С. 17–21.

59. **Калугин, В. В.** Андрей Курбский ... С. 57–64 ; **Калугин, В. В.** Переводные глоссы в агиографическом своде князя Андрея Курбского / В. В. Калугин // *Русская историческая лексикография на современном этапе: к 25-летию издания СлРЯ XI–XVII вв.* Москва, 2000. С. 32–52.

60. **Гаврюшин, Н. К.** Научное наследие А. М. Курбского ... С. 221–222.

61. **Ерусалимский, К. Ю.** Сборник Курбского ... Т. 1. С. 291–292.

62. **Ерусалимский, К. Ю.** Андрей Курбский ... С. 309 ; **Ерусалимский, К. Ю.** Сборник Курбского ... Т. 1. С. 291.

63. **Калугин, В. В.** Андрей Курбский ... С. 155.

64. **Ерусалимский, К. Ю.** Андрей Курбский ... С. 309.

65. **Николаева, Н. Г.** Сказы князя Андрея: типология и языковые особенности / Н. Г. Николаева, С. И. Кузьмин // *Филологические науки: вопросы теории и практики*. [Тамбов], 2013. № 1 (19). С. 127–132.

Обсуждается состав, значимость и особенности переводов, которые с давних пор приписываются знаменитому аристократу, бежавшему из Московии в Речь Посполитую. Также рассмотрены различные мнения исследователей на этот счет. Это позволяет оспорить некоторые детали предполагаемой переводческой деятельности беглого князя и даже поставить под сомнение саму такую деятельность, во всяком случае, ее значительный масштаб.

The article deals with structure, relevance and peculiarities of the translations long ascribed to the famous aristocrat fled Muscovy for Polish – Lithuanian Commonwealth. Different opinions of researchers in this field are considered as well. This enabled to dispute some details of the assumed translation activity of the escaped prince and to cast doubt on possibility of the activity, in any event, the large-scale kind of such activity.

Бургомистренко Т.А. (Киев)

**СПИСКИ КНИГИ СИМЕОНА ПОЛОЦКОГО
«КРАТКИЕ ВОПРОСЫ И ОТВЕТЫ КАТЕХИЗИЧЕСКИЕ»
1671 г. В ИНСТИТУТЕ РУКОПИСИ НАЦИОНАЛЬНОЙ
БИБЛИОТЕКИ УКРАИНЫ им. В.И. ВЕРНАДСКОГО**

В Институте рукописи Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского (далее ИР НБУВ) хранятся несколько списков редкой рукописной книги XVII в. «Краткие вопросы и ответы катехизические» (1671 г.), автором которой является известный общественный и церковный деятель, писатель и проповедник XVII в. Симеон Полоцкий [1]¹.

¹ Ранее мы уже обращались к письменному наследию Симеона Полоцкого, см. статью: Добрянская Т. А. Списки книги Симеона Полоцкого «Венец веры» 1670 г. в Институте рукописи НБУВ / Т. А. Добрянская // Здабыткі : дакументальныя помнікі на Беларусі. Минск : Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь, Нацыянальная бібліятэка Беларусі, 2014. Вып. 17. С. 83–93.